

Кожобекова Г.С.

**«ПАРИЗАТ» ДАСТАНЫ – ТУМӨНБАЙ БАЙЗАКОВДУН
АКЫНДЫК ЖОГОРКУ ДЕНГЭЭЛДЕ ЧАГЫЛДЫРГАН
ЛИРО-ЭПИКАЛЫК ЧЫГАРМА**

Кожобекова Г.С.

**ДАСТАН «ПАРИЗАТ» - ЛИРО-ЭПИЧЕСКОЕ
ПРОИЗВЕДЕНИЕ ВЫСОКО ОТРАЖАЮЩЕЕ ПОЭТИЧЕСКОЕ
МАСТЕРСТВО ТУМОНБАЙ БАЙЗАКОВА**

G. Kojobekova

**DASTAN «PARISAT» IS A LYRIC-EPIC WORK
THAT HIGHLY REFLECTS THE POETIC SKILL
OF TUMONBAY BAIZAKOV**

УДК: 821: 82-1 (575.2) (04)

Макалада акындын «Паризат» дастанындагы арзышкандардын образы аркылуу өткөн доордогу жаштардын өз жашоосу, сүйүүсү үчүн күрөшүүсүн кандай образда бергендиги тууралуу баяндалат. Окумуштуулардын чыгарма боюнча сын-пикирлери, дастандагы айрым кемчиликтер жана ийгиликтер тууралуу көз-караштары чагылдырылат. Акындын бул чыгармасы менен элдик оозеки чыгармачылыктын окшоштуктары да бар. Элдик оозеки чыгармачылыкта дастандын ар түрдүү варианттары болушу мүмкүн деген божомолдор бар. Акындын «Паризат» дастанын жазуудагы өзгөчөлүгү – ошол мезгилдеги теңсиздиктин айынан арзышкандардын эрксиз сүйүүсү үчүн күрөш албаган жашоосундагы ый-муңду жокко чыгарып, сүйүүсү, өз эркиндиги үчүн Паризат менен Сулаймандын каршылыктар, тоскоолдуктар менен күрөшүүсү Т.Байзаковдун чеберчилик менен жазылган ыр саптарында сүрөттөлгөн. Эл оозунда айтылган окуядан айырмаланып, акындын «Паризат» дастанындагы ар кандай кырдаалдар, көркөм деталдар конкреттүү мүнөздө чагылдырылган. Дастандын толук жазылып бүткөн варианты он жылды түзөт. «Паризат» дастанын таасирдүү, көркөмдүк жактан жеткиликтүү, идеялык мазмуну терең чыгарма катары баалоого болот.

Негизги сөздөр: Паризат, Сулайман, сюжет, кульминациялык чек, каармандар, ыр саптары, окуя, дастан, поэма.

В статье рассказывается о том, как поэт через образы достойных в эпосе «Паризат» передал борьбу молодых людей за свою жизнь, за свою любовь в прошедшую эпоху. Будут представлены отзывы ученых о работе, их взгляды на некоторые недостатки и успехи саги. Есть также сходство между этим произведением поэта и устным народным творчеством. Есть предположения, что в устном народном творчестве могут быть разные варианты эпоса. Особенностью эпоса «Паризат» поэта является преодоление жизненных невзгод, когда он не может бороться за невольную любовь достойных из-за неравенства того времени, его любовь, борьба Паризата и Соломона за свою свободу с противоречиями и препятствиями. Описано в стихах Байзакова, написанных с большим мастерством. В отличие от рассказа, рассказанного из уст в уста, различные ситуации, художественные детали в эпосе «Паризат» поэта отражены конкретно. Полностью написанная версия саги длится десять лет. Эпос «Паризат» можно охарактеризовать как произведение впечатляющее, художественно доступное, идейно глубокое по содержанию.

Ключевые слова: Паризат, Соломон, сюжет, кульминационный предел, персонажи, стихи, история, сага, поэма.

The article describes how the poet, through the images of worthy people from the epic «Parisat», led the struggle of young people for their lives, for their love in the past era. The opinion of scientists on this case is given, their views on some of the shortcomings and successes of the saga. There is also a similarity between this work of the poet and oral folk art. There are suggestions that there may be different versions of the epic in oral folk art. The peculiarity of the poet's epic «Parisat» is the overcoming of life difficulties with which he could not fight for the unwanted love of worthy people because of the inequality of that time, his love, the struggle of Parisat and Solomon for their freedom with contradictions and obstacles. It is described in the poems of Baizakov, written with great skill. Unlike the story told orally, the epic «Parisat» of the poet specifically reflects various situations and artistic details. The fully written version of the saga lasts ten years. The epic «Parisat» can be described as an impressive, artistically accessible, ideologically profound work.

Key words: Parisat, Solomon, plot, climax, characters, poems, history, Saga, poem.

Чыныгы искусство – жөн гана чыгарма жаратып коюу же көп ыр жазуу эмес, талыкпаган ири эмгек жасап, элге жугумдуу, унутулбас, окурмандын китеп текчесинен орун алган, өлбөс-өчпөс чыгарма жаратууда экендигин Т. Байзаков өзүнүн «Паризат» дастаны аркылуу тастыктаган. Акын бир ушул поэмасы аркылуу өзүнүн чыгармачыл «менин» көрсөтө алды, кыргыз поэзиясында татыктуу ордун тапты. Өз доорундагы ыр сүйгөн окурмандардын оозунан түшпөгөн - Паризат менен Сулаймандын жүрөктө так болуп калган арманы чакан чыгарманын ичине батырылган. «Паризат» дастанынын композициялык курулушундагы айта кетүүчү жагдай-баяндалган окуялардын талалка ылайык жөнөкөйдөн татаалга карай өнүккөндүгүндө. Т. Байзаков эки жаштын ортосундагы мамилелерди так сүрөттөгөн окуяларды өзүнчө бөлүп алып, эки образ аркылуу адамдардын кыял-жоругун, мүнөзүн ачып берет. Акындын дагы бир өзгөчөлүгү – поэмадагы каармандарын пассивдүү эмес, тескерисинче ар дайым активдүү кыймыл-аракеттеги образ катары ачып берет. Чыгармадагы образдардын тышкы жана ички турпатын ачып берүү үчүн акын сюжетти катар тизмектебестен,

тескерисинче ар кандай кыймыл-аракеттер, кагылышуулар аркылуу ачып берүүгө аракет жасайт. Каармандардын ичинен Паризат менен Сулаймандын ортосундагы өзгөчө мамиле айырмаланып берилет.

Өткөн доордун тарыхый чындыгы окуя катары кабылданып, убакыт өткөн сайын эл оозунда уламыш сыяктуу айтылып калган окуяны кызыктуу сүрөттөө аркылуу актуалдуу мүнөзгө айлантуу менен талбаган эмгектин натыйжасында «Паризат» дастанына Т.Байзаков кайрадан жан киргизген. Элдик оозеки чыгармачылыкта дастандын ар түрдүү варианттары болушу мүмкүн деген божомолдор бар. Акындын «Паризат» дастанын жазуудагы өзгөчөлүгү – ошол мезгилдеги теңсиздиктин айынан арзышкандардын эркисиз сүйүүсү үчүн күрөшө албаган жашоосундагы ыймунду жокко чыгарып, сүйүүсү, өз эркиндиги үчүн Паризат менен Сулаймандын каршылыктар, тоскоолдуктар менен күрөшүүсү Т. Байзаковдун чеберчилик менен жазылган ыр саптарында сүрөттөлгөн. Эл оозунда айтылган окуядан айырмаланып, акындын «Паризат» дастанындагы ар кандай кырдаалдар, көркөм деталдар конкреттүү мүнөздө чагылдырылган. «Паризат» дастанын таасирдүү, көркөмдүк жактан жеткиликтүү, идеялык мазмуну терең чыгарма катары баалоого болот.

Т. Байзаковдун «Паризат» дастанын талдоого алган адабиятчы К. Абдылдабеков минтип айтат: «Дастандагы окуялар бүткүл эпизоддоруна чейин Паризаттын атасы Бектурган байдын ата салты боюнча бир уул көрсөм дегенде ак эткенден так эткен ой-тилеги, мүдөөлөрү, Паризаттын жаш кездеги ойногон-күлгөнү, тарбиясы менен да тааныш боло алат... Тагдырдын буйругуна не десе болот. Паризаттын кыз болуп калганына: «бөрү болбой, түлкү болду» деп купулуна көп толо бербеген бай кантсин. Кыз болсо да Паризатты уул катары көңүлүнө төтөп кылып, ойнотуп ат мингизип, куш салдырып эрке өстүрөт. Муну акын алда канча элестүү айтат» [1, 157-б.]. Демек, чыгарманын өзөктүү жери, кульминациялык чеги, идеялык-тематикалык өзгөчөлүгү Паризатка байланыштуу экендиги жогорудагы иликтөөдөн да тастыкталат. Т. Керимбеков «Паризат» дастанынын окуучунун жан-дүйнөсүнө тийгизген таасирин адабий өнүгтө изилдөөгө алуу менен Т. Байзаковдун да чыгарманы жаратуудагы өзгөчөлүгүн ачып көрсөтөт. Акындын дастанды жазууда ыр өлчөмдөрүнүн бирдейлигине маани бербеген, ырдын ички ритмикалык уйкаштарына таянып, айтайын деген оюн ачып бере ала турган ар кандай ыр өлчөмдөрүн колдонууга жөндөмдүү акын экендигин айтат. Акын дастандагы Сыргабайдын образы аркылуу элдик мотивдерди максаттуу пайдалангандыгын айтууга болот.

Адабий сынчы К. Асаналиев «Паризат менен кездешүү» аттуу макаласында минтип айтат: «Биздин адабий коомчулуктун Паризат менен болгон жаңы кездешүүсү, Түмөнбай жараткан Паризат менен кездешүүсү узакка чейин эсте калаарлык жагымдуу кездешүү болду. Эч апыртпай айтканда деле бул поэмада ошол өткөн мезгилдин, доордун залымдиги, адилетсиздиги жана адамдардын эң бир ыйык, таза сезимдери тебеленип кор болгону, кыргыз кызынын оор тагдыры, не бир түйшүгү эмоциялуу ыр саптарынан чагылат» [2, 4-б.]. Демек, бул дастандын жаралышы менен Т.Байзаковдун акындык кадыр-баркы жогорулап, кыргызга төбөсү көрүнгөн адабий сынчылар анын чыгармачылыгына кызыгуу менен көңүл бурушуп, айрыкча «Паризат» дастаны жөнүндө сын, ой-пикирлерин билдиргендиги маалым.

Белгилүү адабиятчы, ф.и.д. А.Кадырмамбетова Т.Байзаков тууралуу жазган макаласында «Паризат» дастаны тууралуу мындай дейт: «Чындыгында да поэманын сюжеттик, ырдык курулушу менен мазмундун шайкеш келишине атайылап көңүл оодарып карай келгенде чыгарманын поэтикалык фактурасы бир топ жогорку деңгээлде, чыйрак иштелгендиги дароо көзгө урунат» [3, 645-б.]. Окумуштуу айткандай, Т.Байзаковдун бул поэмага кандай жоопкерчилик менен мамиле жасагандыгын чыгарманын акырына коюлган «1958-1968» деген датадан эле баамдоого болот. Кезгинде бул чыгарма поэзия сүйүүчүлөр тарабынан жылуу кабыл алынып, элдик дастандардын мотивинде жазылганы менен-поэманын кульминациялык чеги өзгөчө аяктагандыгы менен айырмаланат. Кыргыз эл акыны С. Эралиев айткандай, Т. Байзаков «Паризат» дастанын жазууда алдына коюлган талаптардын бийигине көтөрүлө алган.

Дастандын сюжети элдик ырлардын негизинде куралганы окурмандарга маалым. Демек, «Паризат» дастанына чейин жазылган С.Эралиевдин «Ак мөөр», Т. Үмөталиевдин «Жыпар», А. Токтомушевдин «Алтын Тоо» романдарына мазмундук жактан шайкеш келгени менен-ыр саптарынын уйкаштыгынын бөтөнчөлүгү, окуялардагы трагизм менен драматизм жогорку деңгээлде чагылдырылган. Тагыраак айтканда, чыгарманын идеологиясы пессимисттик максатта эмес, тескерисинче чындыгы сүйүүнү даңазалоо аркылуу романтикалуу трагедияны чагылдырат. «Паризат» поэмасындагы сакталган традициялык мотив, финал менен кошо чыгармадагы чагылдырылган доордун духу, адамдардын үй-бүлөгө, коомго болгон көз караштары, улуттук нравасы, салт-санаасы тарыхый конкреттүүлүктө берилет. Адабий сынчылар белгилеп жүрүшкөндөй, «Паризат» дастаны акындын чыгармачылыгындагы этаптуу окуя, Т. Байзаковдун акындык ку-

дуретин толук чагылдырган негизги чыгармасы, чыгармачылыгындагы алыстан көзгө уруна турган бийик чокусу. Чыгарманын дагы бир өзгөчөлүгү – төрт же алты, он бир муундан турган, же болбосо төрт, алты саптан турган ыр формасын гана жаратып койбостон-интонациялык өзгөчөлүк, проза жанрына тиешелүү көркөм баяндоонун жогорку деңгээлде берилиши, традициялуулуктан бир аз алыстап-сүйлөм формасындагы саптарды жазгандыгы-дастандын өзгөчөлүгү деп белгилөөгө болот.

Мисалы:

- Мен мындамын. Өмүр гүлүм, келдиңби?
 - Ме куржунду, анан сүйлө кебинди...
 Кубанычка койну толгон Сулайман
 Кош караанга жар башынан эңилди.
 Колдон алып катуу булкуп тартканда
 Кулап түштү. Кумга башы көмүлдү.
 Чокмор тийди-кетти жигит шайманы,
 Жалт бир карап бетин жапты Ай дагы.
 Тигил экөө тоо томоргон дөөгө окшоп
 Жаш бозойдун колун кайрып байлады.
 Кокусунан колго түшкөн туткунду
 Кокту ылдый түрткүлөшүп айдады.

Бул ыр саптарындагы эки сүйлөмдүн катар келиши, сызыкча, суроо белгисинин коюлушу-анчейин көрүнүш эмес. Алар артыкбаш сөздөрдүн кереги жоктугун далилдөө менен ойдун тыгыздыгын чагылдырат. Биринчи менен экинчи, жетинчи менен сегизинчи саптардагы өзгөрүлгөн түрдөгү уйкаштыктар ырга көркөмдүк ыргактуулукту киргизет. Жогоруда белгиленген өзгөчөлүктөр менен катар-чыгарманын кульминациясы ушул саптарда чагылдырылат. Акындын башка поэмалары идеялык-көркөмдүк жактан «Паризаттын» деңгээлине тең келе алган эмес. Кезегинде дастанга болгон куштарлыкты андагы лирикалык саптар пайда кылаарына шек жок. Лиро-эпикалык пландагы «Паризат» дастаны акындын чыгарма жаратуудагы тематикалык алкагы, чыгармачылык арышы кеңейип, көркөм ойлоо жөндөмдүүлүгү жогорулагандыгын белгилейт. Чыгармадагы ассоциативдүү образдар аркылуу акын поэтикалык оюн таамай билдирген. Т.Байзаковдун сүрөттөөсү боюнча «Паризат» башка чыгармалардагыдай жылдызга, күнгө, айга эмес-кыздын кыял-жоругу, иш-аракети элестүү, реалдуу чагылдырылган. Паризаттын айрым учурдагы абалын жаратылыш кубулуштарына салыштыруу менен ассоциациялык бирдик менен элестүү чагылдырган. Турмуштагы реалдуулукту ыр саптары аркылуу элестүү, образдуу чагылдыруу, окуянын өзүн гана баяндап тим болбой-жаратылыш кубулуштарын, көрүнүштөрүн сүрөттөө жана салыштыруу аркылуу чыгарманы көркүнө чыгаруу – Т. Байзаковго да тиешелүү өзгөчөлүк.

Акын дастанды жаратууда кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгын гана эске албастан, күн чыгыш элдеринин поэзиясындагы ыр жазуунун өзгөчөлүктөрүн да айрым жерлеринде колдонгон. Тактап айтканда, Сулаймандын монологу 7-8 муундуу ыр түрүндө, Паризаттын монологу бири-бирине дал келген поэтикалык параллель, маанилеш саптар аркылуу чагылдырылат. Чыгармадагы каармандардын ой-тилегин, аңсезимин, жашоого көз карашын окурмандарга жеткирүү үчүн Т. Байзаков традициялык формадагы ыр саптарын да колдонгон. Теги боюнча жарды, мал-мүлк-сүз, жада калса колдоп-коштой турган жакыны жок Сулаймандын бир гана Паризатка болгон чексиз сүйүүсү менен бирге басынуу, жүдөңкү абал, арызмун, арманын билдирүүсү чектелүүчүлүк мотив менен берилген. Ал эми Паризаттын ошол доордогу кыз-келиндерден айырмаланып-сүйгөнүнө жетүү үчүн чечкиндүү күрөшүп, байлык менен бийликке маани бербестиги бир жагынан акындын салттуу образдардан айырмаланган каарманды жаратуу өзгөчөлүгү болсо, экинчи жагынан ошол доордогу кыз-келиндерди өз жашоосу, ак сүйүүсү үчүн чечкиндүүлүк менен күрөшүүгө үндөйт.

- Башыңды салба алсыздай бозой,
 Багынба жокко малсыздай бозой.
 Ашыглык малга кул эмес, бозой,
 Аттерчи тапкан пул эмес, бозой.
 Азапка башты байлаймын, бозой,
 Ашыглык жолдон тайбаймын, бозой [4, 51-б.].

Келтирилген ырдан көрүнүп тургандай эки сап түрүндөгү традициялык форма аркылуу акын Паризаттын монологу лирикалуу, кулакка угумдуу болуш үчүн жогорку чеберчиликте колдонгон. Дагы бир өзгөчөлүк – акын жашоо шартына ылайык түштүк диалектисинин сөздөрүн «Паризат» дастанында пайдаланганы белгилүү. Жогоруда келтирилген ыр саптарындагы «ашыглык», «аттерчи» деген сыяктуу сөздөр буга мисал боло алат. Ошондой эле чыгармадагы ой таамай, жеткиликтүү берилип-сүйүшкөндөрдүн аруу сезимдери, бири-бирин жүрөгүнүн тереңинен түшүнүү аркылуу, сөз эмес-жүрөк сүйлөгөн абалдарынын чагылдырылышы таасирдүү берилген. Чыгарманын дагы бир өзгөчөлүгү – окуянын өнүгүшү жыл мезгилдеринин сүрөттөлүшү менен бирге берилген. Кыскасы, сүрөткердин тарткан пейзажы чыгармадагы баардык сюжет, окуялар менен байланыштуу. Дастандын кульминациялык чеги болгон Сулаймандын өлүмү менен Паризаттын оор дартка кабылышы да автордун «Чорго муздар жашы тыйылбай ыйлап» деген саптары менен бекемделет. Ушул сыяктуу салыштыруулар орундуу деп баалоо менен акындын чыгармачылыгындагы жаңы табылгалар деп атоого болот.

«Паризат» дастаны - Т. Байзаковдун алгачкы көлөмдүү чыгармасы. Маалымат булактарына таяна турган болсок, бул чыгарма (1958-1968) он жыл ичинде жазылган. Муну менен автордун акындык жоопкерчилиги жогорку деңгээлде болгондугун айтууга болот. Акын «Паризат» дастанын жазуу менен – бир эле убакта котормочулук менен алектенгендиги белгилүү. Муну Т. Байзаковдун дастандагы айтылуучу оюнун көптүгү, ошол эле маалда сөзгө сарандык менен мамиле кылгандыгынан байкоого болот. «Паризат» дастанындагы ыр саптарында жөн гана рифма эмес, кайра-кайра кайталанып колдонулган сөздөр кездешпейт. Жыйынтыктап айтканда, «Паризат» дастаны – Т. Байзаковдун чыгармаларындагы эң бир ийгиликтүү, акындын сүрөткерлик чеберчилигин жогорку

деңгээлде чагылдырган лиро-эпикалык чыгарма. Т.Байзаковду «акын» катары адабий чөйрөгө жана окурмандарга тааныткан, көп жылдык тажрыйбасынын негизинде чыгармачылык дараметин бийик деңгээлде көрсөтө алган чыгарма болду десек жаңылышпайбыз.

Адабияттар:

1. «Ала-Тоо» журналы, 1970-жыл, № 7-саны.
2. Асаналиев К. «Паризат» менен кездешүү, «Мугалимдер газетасы» журналы, 1973. - 29-сентябрь.
3. Кыргыз адабиятынын тарыхы. / Китеп / А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. – Бишкек, 2017. - VI том. - 645-бет.
4. Байзаков Т. «Паризат» «Патрондогу каттар». / Китеп / Экинчи басылышы. - Ош, 2013.